

Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei

„válogatot történetekből készített Tükörök”

Taxonyi János exemplumértelmezése

Bujdosóné Papp Andrea

Témavezető: Dr. Bitskey István

DEBRECENI EGYETEM
Irodalomtudományok Doktori Iskola
Debrecen, 2010

Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

Jelen értekezés az utóbbi évtizedek nemzetközi és magyar kutatói gyakorlatában is az egyik legélénkebb figyelmet magáénak tudó interdiszciplináris területet, az *exemplum* értelmezési lehetőségeit vizsgálja. Egy kora újkori magyar jezsuita szerző, Taxonyi János szövegkezelői módszerének bemutatásával igyekszik képet kapni az *exemplumok* hatásmechanizmusáról, a 18. századi példatörténetek elemzésével bizonyítani, hogy a korszerű *irodalomtörténet* a vizsgált időszak történeti és kulturális antropológiájának, és a folklorisztikának is egyik jelentős értelmezési perspektívája lehet.

Az irodalomtudományban is végbement paradigmaváltás következményeként előtérbe kerülhettek az irodalom esztétikán kívüli, vagy esztétikai szempontból kevésbé látványos, úgynevezett *használati irodalom* műfajai is. Így értekezésünk tárgya, a *példázatos beszéd* mint emlékező írásos forrásanyag, új lehetőségeket tartogat, irodalmárok, folkloristák, történészek keresik kutatási diszciplínáiknak megfelelően ennek az évszázados *használati formának*, *peremműfajnak*, *funkcionális szövegegységnek* a retorikai gyökereit, vizsgálják a szövegváltozatok hagyományozódását, a népi kultúra örökségeit, mentalitás- eszme- és társadalomtörténeti vetületeit.¹

Taxonyi János műve – *Az emberek erköltseinek és az Isten igazságának tükörei I-II. Azaz: Némely ritka és válogatott történetek amellyekben az embernek mind jó, mind gonosz tselekedeteik és azoknak jutalmazásában Istennek igazsága nyilván és világosan elő adatnak. Amellyeket néhány auktorokból össze szedvén, három Részre osztott és különb féle üdvösséges Tanúságokkal meg-világosított.* (Győr, 1740., 1743) – saját korának egyik legjelentékenyebb s legnépszerűbb erkölcsstanító példázatgyűjteménye volt. A két könyvből álló példatár kötetenként 3–3 nagyobb egységre tagolódik. Egy–egy rész 12 történetet foglal magába, ezeket 3 tanulsággal világítja meg. A tanulságok szintén számos elbeszélést, példát tartalmaznak, s így mintegy 360 rövidebb-hosszabb történet segítségével kíván útmutatást adni a szerző az eltévelyedett embereknek az Isten által kijelölt, erkölcsös életvitelre.

Azt, hogy mi célra szolgálnak ezek a *Tükörok* az *Elő-járó beszédben* így fogalmazza meg Taxonyi János: „E könyvben nem romlandó és töredékeny üvegből tsinált (...), hanem ritka és válogatott történetekről

¹ TŰSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai*, Bp., Universitas Kiadó, 1997 (Historia Litteraria 3).

készített Tükörök adatnak-ki, mellyekben kiki maga Lelke ismeretének mind szépségét mind pedig rutságát világosan meg láthattya...Ezen külömbség vagyon pedig az üvegbül és ezen lött példákbul faragot Tükörök közt, hogy amazok, ha mutathatták-is, de nem tehetik szebbé az embert, ezekbe pedig ha ki figyelmezve tekinget, alig ha nem fog szépülni Lelkében”.

Irodalomtörténetünk hagyományos álláspontja szerint Taxonyi János műve egy jól szerkesztett, ügyes kompiláció, dolgozatunk azonban nem ezt a szövegszerkesztési szempontot helyezi előtérbe. Taxonyi művét a 18. század *kulturális emlékezetének egy pillanataként* értelmezi. Így az írott kultúra filológiai vizsgálóinak és a kultúra teremtőinek párbeszédébe kapcsolódtunk be, azt elemezve, hogy hogyan viszonyulnak a szövegek az emberhez. Azt a nyelvi-hermeneutikai szemléletet követjük, mely szerint az irodalmi szöveg akkor létezik, amikor befogadást nyer: nem maga a szöveg, hanem a történetek nyelvének értelmezői lehetősége lesz elsősorban a kutatásunk tárgya.

A Taxonyi-kötet komplex vizsgálatával azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy az exemplum mindig a szöveghordozatban, kontextusában, a konkrét alkalmazási célnak megfelelően, a szöveghordozó eszköz, a szerkezeti strukturáltság meghatározottságában kap jelentést. Nem az exemplum-szöveg „eredetisége”, annál inkább a felhasználásának módja, célja, jellemzői lesz a vizsgálatunk tárgya. Ez az irodalomértés viszont nem fért össze az ábrázolás- és produkció-esztétika műfelfogásával, inkább a befogadás- és hatáseztétikai értelmezést választja.

Taxonyi János exemplumértelmezésének vizsgálatát egy történeti áttekintéssel kezdjük: az exemplum fogalmának tisztázására, formai sajátosságainak számbavételére már sok kísérlet történt, a megközelítés nézőpontjai is sokfélék voltak. Úgy érezzük, nem éréktelen ezeket kronológiai rend szerint is áttekinteni, s így eljutni napjaink fogalomhasználatához az igen jelentékeny és termékeny nemzetközi kutatásokra alapozva. A *példázat* fejlődési-, alakulási tendenciáit nyomom követve, feltárul előttünk az a történeti út, amelynek mérföldkövei jelentős állomásai a magyar irodalomtörténetnek is, s elvezetnek a *Tükörök* szövegváltozataihoz.

Taxonyi János műveltség-képének vázlatos megrajzolása után a példázatos-történetek komplex szerkezeti és tartalmi elemzésével, forráshasználati, nyelvi és stíláriis jellemzőinek bemutatásával, a funkcióközpontú példa-használat jellemzőinek feltérképezésével igyekszünk meghatározni szerzőnk sajátos exemplum-kezelői gyakorlatát. Különösen a *Tanúságokban* rejlő értelmezési lehetőségek: a funkció és a narratíva-típusok kapcsolatait, a szövegekben rejlő identitás- és kánonképző

hatásokat, a hagyományörzés és teremtés jelentkezését, valamint ezek megjelenési formáinak bemutatását, rendszerezését tekintjük a feladatunknak.

Szerzőnk célja a közreadott *példa-tükörökkel* erkölcsi útmutatást adni, tanítani: bemutatja az *emberek erköltsseit*, mint az evilági bűnök és erények *históriáit* és *Isten igazságát*, mint az üdvözülést hozó példázatos-történeteket. Taxonyi példáinak tematikai skálája igen széles. A katolikus erkölcsstan minden lényegi kérdésével foglalkozik, a Tízparancsolat törvényeinek betartatását azonban sokszor a hivatalos egyházi gyakorlattól eltérő módon – rendszertelenül, nem kanonizált, „hihetetlen”, profán történetekkel – igyekszik ösztönözni. A klasszikus exemplumok – bibliai, antik, középkori példaanyag – mellett szívesen és gyakran használ a magyar történelemből és a korabeli népeletből vett példákat is. Tetten érhetjük a befogadói rétegek szétválásának folyamatát is, s így a műfaj formálódását: *szépirodalmi* és *popularizációs* tendenciák megjelenését a szövegekben.

A népi hiedelmek, babonák, a mágia és bűbájosság – mint korának *élő és ható* jelenségei – központi helyet foglalnak el a gyűjteményében. Ez utóbbi ritka és egyedi feldolgozása példaanyag különösen izgalmas és értékes kultúrtörténeti adalékokkal szolgál, *emlékezik* a szerző társadalmi közegéről, hagyományairól, műve befogadó közönségének elvárásáról, igényéről, tudásáról. Taxonyi példáinak folklór vonatkozásait, a különféle népköltési műfajokkal való kapcsolatát külön fejezetben tárgyaljuk. A „tánccal való büntetés” motívumának kultúr- és műfaj történeti felbukkanásait vizsgálva pedig izelítőt kaphatunk abból, hogy egy példázat milyen széles spektrumú, milyen változatos és kiterjedt kapcsolatrendszerekkel rendelkezhetett.

Összegezve tehát kutatásunk célját: a társadalmi értékrendszereknek az irodalom tartalmi anyagába beépülő nyomait, elemeit keresve, mintegy nyersanyagként használjuk Taxonyi János művét társadalmi, történelmi és különösen néprajzi, antropológiai jelenségcsoportok mentalitástörténeti feltárásához. Ezt azonban egy olyan értelmezői gyakorlattal tesszük, amelyik kiterjeszti a szerzői olvasatok tág horizontját a szöveg *irodalmi* státuszára is.

A 18. században kibontakozó erkölcsstani irodalom azt igyekszik megmutatni az olvasóknak, hogy az üdvözüléshez szükséges erkölcsi normák egyúttal alkalmas szabályokként működnek a lehetséges evilági boldogság szempontjából is. A profán olvasóknál a hit evidenciája mellett az értelemre, és az érzelmekre is egyre intenzívebben kell hatni, így nyílik

még szélesebb út a példák előtt: Taxonyi exemplumgyűjteménye *mint a keresztényi erkölcs evilági hasznának bizonyítási terepe jelenik meg.*²

Az alkalmazott módszerek vázolósa

A disszertáció alapjaiban a Tüskés Gábor által követett, javasolt monografikus igényű feldolgozás hagyományát folytatja: *egy szerző exemplumkezelő-gyakorlatát* mutatja be bőséges szövegpéldák segítségével.

Az exemplum fejlődés- és értelmezéstörténeti áttekintését hagyományos filológiai-kutatástörténeti módszerrel, a *Tükörök* szövegeit pedig olvasóorientált megközelítésű tartalomelemzéssel, összehasonlító narratológiai vizsgálatokkal, és egy kísérleti számítógépes statisztikai program, adatbázis segítségével végeztük.

Egy előzetes, alapvetően kétpólusú tudásra épülő (exemplum-fogalom, Taxonyi és kora) kutatói nézőpontból – ami szükségszerűen korlátozott – kialakított vizsgálati szempontsort konstruáltunk. Így kijelöltük a kutatási területünk lehetőségeit (egyben persze a határait is), irányait, csomópontjait, s erre építettük a fent említett kutatási módszereinket.

Vizsgálatunkban egyfelől – a modern, induktív leíró poétika műfajfelfogását követve – mi is *közlési változatnak* tekintjük az *exemplumot*,³ másrészt a *kulturális emlékezet* egy reprezentánsának, amely állandó kapcsolatban van a kultúra egyéb diskurzusaival, egy antropológiai *szöveg az individuumról és koráról, az ember szelleméről és testéről.*⁴

A szövegek jelentésében ezt a két irányt illetve ezek érintkezését keressük: a szerző egyéniségének, az exemplum-témák aktualizálásának, szándékolt hatáskeltési törekvéseinek és a befogadói elvárásnak (kor, tágabb-szűkebb közösség) *formanyelvi* megtestesülését, jellemzőit, műfaji kölcsönhatások, módosulások jelenlétét és okait. Másrészt a történetek példanyagának (téma, motívum, szereplők, hely és időviszonyok, tárgyi eszközök, társadalmi és kulturális hagyományok, népszokások, kommunikációs formák stb.) *hermeneutikai* alkalmazási lehetőségeit.

² BÍRÓ Ferenc, *A hazai regényirodalom első ötven éve = A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 191–202.

³ TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*, Bp., Argumentum Kiadó, 2001, 7.

⁴ KISS Noémi, *Antropológia és irodalom = Antropológia és irodalom: Egy új paradigma keresése*, szerk.: BICZÓ Gábor, KISS Noémi, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2003, 431–436.

A folklór fogalmáról és történelmi megnyilvánulásairól Peter Burke hagyományértelmezését és az azt továbbgondoló Klaniczay Gábor-féle modellt asszimiláltuk a saját kutatói szemléletünkbe. A *tradicionális logikájú kultúraszerveződés* típusai közül a „népi” és a magaskultúrák köreinek érintkezési pontjain létrejövő kultúrák közti *kommunikáció folklórájába* soroljuk mi is magaskultúrába utat találó és annak feltételei között, de félig-meddig folklorisztikus formában továbbélő népi kultúrjavak, így például az *exemplumok* egyházi folklóráját.⁵

Taxonyi János egy kettős kultúrájú réteg képviselője, így részese, közvetítője, rögzítője a többség kishagyományának és az elit nagyhagyományának is. E két kulturális hagyomány elemeit tartalmazzák a szövegei, és a leírás/értelmezés révén a hozzájuk való szerzői viszony is *kiolvasható* belőlük.

Az eredmények tézisszerű felsorolása

1. Taxonyi János életével és munkásságával mindaddig nem sokat foglalkozott az irodalomtörténeti kutatás: a róla szóló egyetlen monográfia éppen 100 évvel ezelőtt készült, adatgazdag munka, de egy a modern kutatási szempontok szerinti értelmezéssel újabb, tág kultúrtörténeti perspektívába helyezhető az életmű, különösen pedig a fő művének tekintett *Tükörök*.
2. Az irodalmárok, folkloristák, történészek többnyire elszigetelt, szakspecifikus vizsgálati módja helyett interdiszciplináris megközelítésben értelmezzük Taxonyi gyűjteményét.
3. Taxonyi János exemplumait a kultúrák közti kommunikációs jelenségként vizsgáljuk. Ahhoz, hogy bármely példát be lehessen építeni egy kor/szerző meggyőzőési stratégiájába, meg kell egyeznie az általuk képviselt etikai szisztémák együttesének. Ennek pedig a közös hagyomány a biztosítéka. Ez a hagyomány pedig csak egy *közös nyelven* artikulálódhat. Tehát a példázat hatékonyságának tekintetében kitüntetett szerepet tulajdonítunk annak a mindenkori *közös nyelvnek, közös hagyománynak, életmódnak*, amely értelmezte, aktualizálta, *élővé* tette a készen kapott szövegeket, s így részévé vált egy jelentést, értéket adó közlésfolyamatnak. Ebben az értelemben Taxonyi műve – különösen a *Tanúságok* saját szövegei – mint a *beszélt nyelv mindennap használt beidegzett szerkezetei*, segítik azt a mechanizmust, amely az adott kultúra hosszú távú emlékezetét karbantartó szövegeket

⁵ KLANICZAY Gábor, *Trágárság és civilizáció* (Hay Ágnes gyűjtése kapcsán) = *Folklor – Társadalom – Művészet* 7, Bp., 1981, 60–100.

létrehozza.⁶ A szó szerinti idézetek nagy számát és terjedelmét a *nyelvnek* ez az értelmező funkciója indokolja.

4. A disszertáció szöveginterpretációs eljárásainak kidolgozása és alkalmazása a magyar példázatgyűjtemények feldolgozásában egyrészt szerves folytatása a nemzetközi gyakorlatnak, másrészt pedig egyik első kezdeménye a magyar monografikus kutatásoknak.

A történeti és narratológiai vizsgálataink révén bizonyítottan látjuk, hogy az exemplum alakíthatósága, *folyékonysága* a példázatos-beszéd évszázados *sikerességének* a záloga. Ez a fajta alkalmazkodó képesség pedig a használók folyamatos, kölcsönös kommunikációjának az eredménye. Hangsúlyoznunk kell tehát, hogy az exemplumok hatékonyságát esetről–esetre, országról–országra, periódusról–periódusra kell vizsgálni. Így minden gyűjtemény egyedi, önálló alkotásként értelmezhető. (hermeneutikai szempontú tartalomelemzés, összehasonlító vizsgálat)

Azonban vizsgálataink során bebizonyosodott az is, hogy az exemplum analóg szerkezete visszatükrözi az emberi gondolkodás tipológikus irányultságát is. Az egyes exemplumok bizonyos kitüntetett szempontok alapján nyilvánvalóan tipizálhatóak is. (számítógépes statisztika)

5. Funkcióközpontú megközelítés. Vizsgálataink alapján úgy véljük, hogy *exemplumnak* tekinthető bármilyen narratív szövegegység vagy képzőművészeti alkotás, ha funkciója kapcsolatos az elvárt morális, vallásos intenciókkal, ha valamely példa általi tanítás, meggyőzés, értelmezés a használatának célja. Így az exemplum mindig a kor, a használói által meghatározott fogalom. A példázat az *életrehívó* funkciója által definiálódik! Ha ez már nem tartozik hozzá egy szöveghez, akkor nem is tekinthető exemplumnak.

Taxonyi János példázatos története – legyen *lőtt* vagy *költött* dolog – *megvilágosít, bizonyít, könnyíti a megértést* és még *gyönyörűsegebbé is teszi az igazságot*. Exemplum-használatának elsődleges célja, a hitigazságok értelmezése saját korának nyelvi valóságaként, az erkölcsi tanítás elsődleges szándékával.

6. Nézetünk szerint az az elsősorban esztétikai, alkotói önállóság tekintetében minősítő irodalomtörténeti tétel, mely Taxonyi művét csak jól sikerült fordításnak, átvételnek, pusztán kompilációnak tekinti, feltétlen árnyalásra szorul. Úgy véljük, hogy már maga a műválasztás, és a fordítás tetten ért *nyelvi szabadsága* egy olyan egyéni értelmezői

⁶ HOPPÁL Mihály, *Elbeszélés és emlékezet = Folklor és közösség*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 1988, 59.

gesztus, amely Taxonyi János *saját* művévé (is) teszi az *összeszedett* történeteket. Ennek belátásához azonban, feltétlenül különbséget kell tenni Taxonyi *önálló példatörténetei* és az azokat követő *3 Tanúságok* között. Az eddigi irodalomtörténeti kutatás a *Tanúságokat* jobbra csak a főszövegnek tekintett 72 önálló elbeszélés járulékos didaktikus magyarázatainak minősíti (le), szinte tudomást sem vesz róla. Így eddig fel sem merült, hogy a Taxonyi által is tudatosan megkülönböztetett, két alapvetően eltérő szerkezetű, funkciójú szövegegységet elsődlegesen a *Tanúságok* szövegeire alapozva, mint jellegzetes *szerzői értelmezői lehetőségeket* rejtő, s ezáltal funkcionáló – élő, ható – narrációként vizsgálja. Pedig ez a fajta megközelítés visszahat, minősít(het)i a *főszövegeket* a tudatosan vállalt, „jelenidejű” *megvilágosító* szerepéből adódóan.

Nem tartjuk véletlennek ugyanis, hogy az antik szerzők életközeli, profán, és *költői* történetei a tanúságok szövegegységeiben ilyen nagy számban jelennek meg. Itt kapnak helyet a személyes tapasztalatokból származó példák is, amelyek szinte mindegyik *főtörténet* tanulságai közt jelen vannak, hangsúlyosak, meghatározóak. Taxonyi korabeli olvasóközönségének *Isten igazságát* elsősorban ilyen élhető és élvezhető módon, értelmező nyelven lehet hatékonyan közvetíteni.

7. A kor vallásos retorikai, didaktikai gyakorlatának megfelelően jezsuita szerzőnk nyilvánvalóan bőségesen él a hagyományos egyházi argumentációs eszközökkel, elsősorban a Biblia – a befogadók számára is fundamentumként elfogadott, ismert és hiteles – tanúsító erejének citálásával is. Így két hagyománynak való szerzői megfelelés kényszer, a prédikátori gyakorlatból adódó *kettős kultúra* hatása figyelhető meg Taxonyi János szövegalkító gyakorlatában.
8. Az exemplum a folklorisztikai kutatás számára *modellfogalom: struktúráképző eszköz, a valóságra irányult elvek csoportosító rendszerét mutatja.*⁷ Taxonyi János 18. századi gyűjteményét a korabeli néphagyomány, népnyelvi elemek, népköltési műfajok és a példázat érintkezésének, egymásra hatásának termékeny vizsgálati terepeként is vizsgáltuk. A bőséges szövegpéldák közlése révén feltárult a *kommunikáció folklorja*.

⁷ DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, MTA Néprajzi Kutatóintézete Bp., Folklor Archivum 1992/19, 7.

Az értekezés tárgyából megjelent publikációk

Tanulmányok:

1. „Példákból faragot tükrök”: *Utak és lehetőségek az exemplumkutatásban = Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, TAMÁS Attila, *Studia Litteraria XXXII*, Debrecen, 1994, 91–99.
2. *Hagyományos Mátyás-képek irodalmunkban*, *Művelődés/4–5*, 1995, Kolozsvár, 14–17.
3. *A száz fabula, mint példázat*, *Művelődés/3*, 1996, Kolozsvár, 9–13.
4. „Példákból faragot tükrök”: *Szemelvények egy XVIII. századi exemplumgyűjtemény történeteinek folklór vonatkozásaiból = A meseszöveg változatai*, szerk. BÁLINT Péter, Debrecen, Didakt Kiadó, 2003, 242–258.
5. „Ritka és válogatot történetekből készített Tükrök”: *A kultúrák közötti kommunikáció egy fajtája a 18. századi magyar társadalomban = Folklór és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai Kiadó, 2006, 116–129.

Recenziók:

1. Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, *Debreceni Szemle*, 1995/2, 300–303.
2. Viliam ČIČAJ, *Bányavárosi könyvkultúra a XVI-XVIII. században*, *Debreceni Szemle*, 1998/4, 694–695.
3. KNAPP Éva, *Pietás és literatura: Irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, *Könyv és Könyvtár*, 2000–2001, 287–289.

További publikációk:

1. *Gyermekbánat: Önéletrajz és gyermekvers Zelk Zoltán költészetében = Változatok a gyermeklírara*, szerk. BÁLINT Péter, BÓDIS Zoltán, Debrecen, Didakt Kiadó, 2006. 112–122.
2. *Beszédfejlesztő gyakorlatok, játékok kisgyermekkorban = Tantárgyi segédanyagok csecsemő-, kisgyermeknevelő- gondozó és óvodapedagógus hallgatók számára*. DEGYFK, Hajdúböszörmény, 2009, 67–76.
3. *Mondóka-gyűjtemény kisgyermekeknek = Tantárgyi segédanyagok csecsemő-, kisgyermeknevelő- gondozó és óvodapedagógus hallgatók számára*. DEGYFK, Hajdúböszörmény, 2009, 76–82.